УДК 81-115:81373.7

Олена ПЕЛЕХАТА
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ФУНКЦІОНУВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ З АНТРОПОНІМНИМ ТА ТОПОНІМНИМ КОМПОНЕНТАМИ У ПОЛЬСЬКІЙ МОВІ (у зіставленні з українською мовою)

У статті класифіковано фразеологізми з антропонімним та топонімним компонентами в сучасній польській та українській мовах за наявністю сем «позитивний» або «негативний». Розглянуто семантичні особливості фразеологізмів зі спільним антропонімним та топонімним компонентами у споріднених мовах. Проаналізовано подібне та відмінне на матеріалі зазначених груп фразеологізмів у мовній картині світу польського та українського народів.
***Ключові слова**: аксіологія, фразеологія, антропонім, топонім, мовна картина світу, споріднені мови.*

In the article are classified phraseological units with anthroponomical and toponymical components in the modern Polish and Ukrainian languages in the presence of semes «positive» and «negative». There are considered semantic features of phraseological units which have common anthroponomical and toponymical components in the related languages. Is analyzed similar and different based on the material of the mentioned groups of phraseological units in the linguistic picture of the world of Ukrainian and Polish folks.
***Key words**: axiology, phraseology, anthroponym, toponym, linguistic picture of the world, related languages.*

W artykule sklasyfikowano frazeologizmy z komponentami antroponimicznymi i toponimicznymi we współczesnym języku polskim i ukraińskim z uwagi na obecność semów «pozytywny» i «negatywny». Przedstawiono osobliwości semantyczne frazeologizmów z antroponimicznymi i toponimicznymi komponentami w językach pokrewnych. Przeanalizowano podobieństwa i różnice na materiale wybranych grup frazeologizmów w językowym obrazie świata Polaków i Ukraińców.
***Słowa kluczowe**: aksjologia, antroponimia, toponimia, językowy obraz świata, języki pokrewne.*

Фразеологія є порівняно молодою лінгвістичною дисципліною і є об'єктом досліджень багатьох польських (Станіслав Бомба, Емілія Козашевська, Анна Пайдзінська, Станіслав Скорупка, Станіслав Роспонд, Ришард Токарський та ін.) та українських (Леонід Авксентьєв, Микола Алефіренко, Надія Бабич, Іван Білодід, Леонід Булаховський, Надія Батюк, Галина Їжакевич, Борис Ларін, Ірина Кононенко, Микола Олійник, Леонід Паламарчук, Григорій Удовиченко, Володимир Ужченко та ін.) мовознавців.

Як відомо, з початку свого зародження фразеологія виконувала функцію практичного довідника правильного мовлення, пізніше перетворившись у серйозну науку, яка почала вивчати особливості структури фразеологічних одиниць, закони, за якими сполучення слів перетворюються у семантичну цілісність та функціонують у мові.

Що відбувається, які причини спонукають у кожній мові світу утворюватися стійким словосполученням, раз у раз дивуючи мовця яскравими барвами народної мудрості, культури, духовного багатства? Саме фразеологізми є неповторним відображенням національної мовної картини світу, адже вони відіграють надзвичайну роль у складному процесі мислення людини, сприяючи глибокому, змістовному відображенню об'єктивної дійсності від давніх часів до сьогодення. Фразеологізми не тільки розкривають складні проблеми буття, аналізують та узагальнюють життя людини, але й оцінюють це життя.

Аналізуючи фразеологічний склад будь-якої мови, неможливо не зауважити, що саме людина, її життя, поведінка, моральні чесноти, одвічні прагнення до справедливості, добра, здоров'я, сімейного благополуччя є основою семантики фразеологізмів, їх дотепності, мудрості, значеннєвої експресії. Розуміння багатьох з них потребує не тільки ознайомлення з Біблією, історичними та культурними подіями, але й вимагає від мовця неабиякої обізнаності з національною культурою народу, його світоглядними та ціннісними позиціями.

Метою даної статті є опис аксіологічних аспектів функціонування фразеологізмів з антропонімним та топонімним компонентами у польській мові (в зіставленні з українською мовою).

Спробуємо проаналізувати розуміння двома слов'янськими народами понять «добра» і «зла» на матеріалі вищезазначених груп фразеологізмів, виокремити певні закономірності та відмінності у функціонуванні останніх, що дасть можливість говорити про відмінне та спільне у мовних картинах світу споріднених народів. Адже саме ці філософські поняття є передусім тими світоглядними характеристиками, що дають змогу зрозуміти внутрішню сутність носіїв польської та української мови.

Зупинимося на самому понятті «фразеологізм», оскільки немає однозначних поглядів на предмет розуміння самого цього поняття, його меж. В українських та польських фразеологічних студіях широкого визнання набули семантичні класифікації фразеологічних одиниць Віктора Виноградова та Станіслава Скорупки, в основу яких покладено принцип нерозкладності значень фразеологізмів. За класифікацією В. Виноградова, зрощення – це абсолютно неподільні, нерозкладні стійкі одиниці, цілісне значення яких не випливає із значень їх компонентів, тобто є невмотивованими [4, с. 142].

Основною ознакою фразеологічних зрощень є абсолютна неможливість виведення значення цілого словосполучення із його компонентів. Подібне перетворення словосполучення у фразеологічне зрощення відбувається з різних причин, серед яких немалу роль відіграє переосмислення, втрата прямого значення словами-компонентами, поява нового образу, емоційні та експресивні фактори. Розкрити механізм становлення фразеологічних зрощень і з'ясувати причини появи у них цілісного значення допомагають спеціальні етимологічні дослідження.

Фразеологічні єдності – це теж стійкі одиниці, які характеризуються цілісним значенням та семантичною неподільністю. Але на відміну від зрощень, вони мають вмотивовану семантику. Значення цілого фразеологізму пов'язане із розумінням внутрішнього образного стрижня фрази, потенційного смислу слів. Образність значення, яке сприяє нерозкладності фразеологічного зрощення і єдності, не дозволяє замінити компоненти фразеологізму без втрати значення цілого, а отже і втрати виразу як цілісної одиниці.

При зіставленні вітчизняної та польської семантичної класифікацій бачимо, що Станіслав Скорупка об'єднує в одну групу – сталих фразеологізмів – фразеологічні зрощення та фразеологічні єдності. Отже, ідіомам в українській мові співвідносні сталі фразеологізми. Як бачимо, значення цих фразеологізмів не мотивуються значеннями складових компонентів або можуть бути вмотивованими ними.

Фразеологічні сполучення (за Віктором Виноградовим) – це в семантичному плані відносно подільні аналітичні сполуки, що характеризуються певною самостійністю складових частин. Одне слово у фразеологічному сполученні є стрижневим. Воно є фразеологічно зумовлене і не може бути заміненим на інше, а ті слова, що його характеризують, можуть мати синонімічні відповідники [4, с. 144]. Слова-компоненти фразеологічних сполучень синтаксично пов'язані між собою, що відповідає живим нормам мови. Щодо своєї семантики, то фразеологічні сполучення набувають певної метафоричності, зумовленої наявністю фразеологічно зв'язаного значення слів-компонентів.

Звернімо увагу на групу зв'язаних фразеологізмів (за класифікацією Станіслава Скорупки). Це такі фразеологічні одиниці, яким притаманний досить значний ступінь поєднання компонентів, але існує певна самостійність складових частин. Основною їх властивістю є те, що один із компонентів допускає взаємну заміну чи підстановку кількома іншими.

У таких фразеологізмах один з компонентів може бути замінений іншими, а другий є фразеологічно зв'язаним, тому залишається незмінним і може сполучатися з обмеженим колом слів або з одним словом.

Пор. «salomonowa mądrość». Цей прикметник може сполучатися тільки з даним іменником, а ні з яким іншим.

На межі сталих і зв'язаних фразеологічних одиниць знаходяться порівняльні вирази і звороти, в яких порівняння є стереотипним, закріпленим в певній формі, але за семантикою не відрізняється від суми значень компонентів [16, с. 6]. Пор. «mądry jak Salomon».

Закріпленими у певній формі і не відмінними за семантикою від значень своїх компонентів є також прислів'я, які Станіслав Скорупка теж залучає до фразеологічних одиниць [16, с. 8]. Прислів'я (невелика кількість) у розумінні Станіслава Скорупки можна співставити з фразеологічними виразами Миколи Шанського, до яких він залучає стійкі звороти із вільним значенням. До їх складу належать вирази комунікативного характеру (рівноцінні реченню і виражають певні судження), а серед них – прислів'я [9, с. 8].

До класифікації фразеологічних одиниць Станіслава Скорупки віднесені також вільні словосполучення. Це такі словосполучення, що творяться кожного разу. А їх значення виникає щоразу із звичайного поєднання значень складових компонентів, а отже не є цілісним. Слід зауважити, що немає чіткої та строгої відмінності між зв'язаними і вільними фразеологізмами (за класифікацією Станіслава Скорупки).

Вільні фразеологізми подібні до фразеологічних виразів номінативного характеру Миколи Шанського [9, с. 8], тобто стійких зворотів, які складаються із слів із вільним значенням та мають форму словосполучення. Подібні словосполучення на відміну від фразеологічних виразів творяться щоразу і не є предметом української фразеології, бо їм не притаманні диференційні ознаки фразеологічних одиниць. Отже, ми не будемо розглядати подібні словосполучення у якості аналізованого матеріалу у нашій статті.

Аналіз фразеологічних одиниць за класифікацією Віктора Виноградова та Станіслава Скорупки дає можливість говорити про те, що сталі фразеологізми (пол.) співвідносяться із фразеологічними зрощеннями та єдностями (укр.), зв'язані фразеологізми (пол.) – із фразеологічними сполученнями (укр.); стереотипні порівняння (пол.) – із фразеологічними єдностями (укр.), а вільні фразеологізми (пол.) не мають відповідників у семантичній класифікації Віктора Виноградова.

Умовно фразеологізми будь-якої мови можна поділити на певні групи відповідно до наявності певного структурного компонента. Особливе місце серед усіх груп займають фразеологізми з антропонімним та топонімним компонентами, адже ім'я людини та географічні назви, які є основою творення таких фразеологізмів, мають неабияке значення у житті народу і у давні часи, і навіть тепер, у третьому тисячолітті. Власні імена та назви є своєрідним довговічним дзеркалом, у якому відбиваються певні історичні події, життя й культурні цінності народу, його зв'язки з іншими народами.

Розглянемо групу фразеологізмів з антропонімним компонентом у польській та українській мовах. Слід зауважити, що до цієї групи будемо залучати фразеологізми не тільки з патронімами, метрононімами, андронімами, але й чисельну групу з менш дослідженими теонімами та міфонімами у якості компонентів аналізованих фразеологізмів.

Слід зауважити, що будь-яке ім'я, входячи до складу фразеологізму, стає засобом типізації, безпосередньо яскраво демонструючи позитивну чи негативну ознаку чи то певної події у житті людини, чи навіть дає характеристику самій людині у спосіб доволі експресивний і разом з тим достатньо влучний. Особливо це стосується так званих антропонімів-інтернаціоналізмів (давньогрецькі та давньоримські, біблійного походження та узяті з шедеврів світової літератури та історії імена), коли носій будь-якої мови розуміє значення.

Пор. pocałunek Judasza – поцілунок Іуди, mądrość Salomonowa – соломонова мудрість, pięta Achillesa – ахіллесова п'ята, niewierny Tomasz – невірний Хома, beczka Diogenesa – бочка Діогена, nitka Ariadny – нитка Аріадни, pirrusowe zwycięstwo – Піррова перемога, judaszowe srebrniki – іудині срібняки, balzakowski wiek – бальзаківський вік.

Значення таких фразеологізмів є зрозумілим, вони часто вживаються у літературі та у мовленні і не потребують жодного спеціального тлумачення.

Цікавим є той факт, що одні й ті ж самі антропоніми – інтернаціоналізми (давньогрецькі та давньоримські, біблійного походження та узяті з шедеврів світової літератури та історії) можуть утворювати різні, навіть протилежні за семою «позитив» – «негатив» фразеологізми.

Пор. córki Ewy, synowie Ewy, wesołe córy Ewy, ciekawa jak pierwsza Ewa. Ім'я першої жінки Єви ми не зустрічаємо у фразеологізмах української мови, хоча у польській маємо декілька прикладів з негативною конотацією (жінки легкої поведінки). Що ж до фраземи «адамове ребро», яке вживається у жартівливому контексті української мови, у польській такого позитивного ставлення не спостерігаємо.

Або пор. Herod-baba. Образ Ірода у польській фразеології входить до складу фраземи на позначення сварливої жінки, натомість в українській мові це ім'я часто вживається на позначення чоловіка жорстокого, тирана, деспота (проклятий ірод). Тобто на ментальному рівні носіїв української мови чітко фіксується асоціативний зв'язок з людиною тільки чоловічої статі, безжалісної та жорстокої. Жінка ж, навіть сварлива, викликає в українців «філософський» сміх, і не може слугувати в жодному випадку прикладом тиранії. У польській фраземі chytry Judasz підкреслюється семантичне значення «хитрий», чого не спостерігаємо в українській мові.

Або dotknięcie Midasa – пор. мідасів дотик – неприємна несподіванка. Але зовсім немає тут значення «підприємництво», як у польській мові. Згадаймо образ Лазаря. Українська фразема «співати (заводити, скорчити) Лазаря» характеризує людину, яка просто вдає із себе нещасну, прикидається бідною. У польській мові такого семантичного нашарування як «гра на жалість» немає – istny Łazarz.

Семантичні розбіжності вказують на національно-культурну адаптацію інтернаціонального антропоніма, яка пов'язана із світоглядом різних народів, навіть сусідніх за місцем проживання.

Зіставивши та проаналізувавши фразеологізми з антропонімним компонентом у польській (близько 200 одиниць) та українській (близько 200 одиниць) мовах, можна говорити про те, що найбільшу групу у двох мовах становлять фраземи з негативною оцінкою. Близько 60% від усього числа зазначених фразеологізмів у польській мові та дещо більшу (близько 70%) процентну співвіднесеність фразем із негативною оцінкою нараховуємо в українській мові.

Пор. głupia Kaśka, głupi Jaś, kucharka od świętego Marka (погана кухарка), co chłop, to Bartek (вживається з метою приниження та образи), mądry jak salomonowe portki (про дурну та пихату людину), wyliczać tablicę Mendelejewa (говорити замудрі речі, що не стосуються справи), wyobrażać sobie coś jak mały Kazio (бути наївним, далеким від реальності у дорослому віці), uczył Marcin Marcina (про людину, яка вчить когось, а сама нічого не розуміє), bredzić (pleść) jak Piekarski na mękach (говорити дурниці, як Пекарський на тортурах, тобто говорити щось безглузде, що не має сенсу.

Пор. говорив Мирон рябої кобили сон (говорити дурниці), дурний, як Омелько, як Мартин до мила (сміятися ні з чого, тобто бути нерозумним), з Кіндратиком у голові (бути божевільним), розумний, як Хведькова кобила (бути дурним), дурний, як Омелько.

Цікаво, що людина не тільки передавала інформацію про певні події, пов'язані з типізованими вже іменами людей, але й висловлювала своє ставлення до таких подій та людей. Звичайно, людям властиво краще запам'ятовувати погане, реагувати на якесь зло. Так побудована людина, що, у першу чергу, закарбовується негативне, а на щось «добре, хороше» людина реагує менш сильно і говорить про «добро» менш яскраво.

Серед аналізованих топонімних компонентів є гідроніми (Вісла, Лета, Дніпро), хороніми (Крим, Єгипет, Парнас – гірська місцевість у Греції), ойконіми та урбаноніми (Єрихон, Київ, Рим, Краків).

Пор. zawracanie kijem Wisły, wszystkie drogi prowadzą do Rzymu, gdzie Rzym, gdzie Krym та язик до Києва доведе, пройти Рим і Крим, бути в Римі й папи не бачити.

Зіставивши та проаналізувавши фразеологізми з топонімним компонентом у польській (близько 100 одиниць) та українській (близько 100 одиниць) мовах, зауважимо, що кількість фразем з негативною оцінкою у двох мовах є меншою, ніж у групі фразем з антропонімним компонентом. Натомість спостерігаємо велику кількість сталих словосполучень із нейтральною характеристикою, чого не спостерігаємо при аналізі фразеологізмів з антропонімним компонентом.

Пор. негативна оцінка – єгипетська неволя – (підневільна праця), Sodoma i gomora – содом і гоморра (аморальність та розпуста в надзвичайних масштабах), Wieża Babel – вавилонська вежа (про справу, яка ніколи не буде завершеною), zamieszanie babilońskie – стовпотворіння вавилонське (неймовірне безладдя), koń trojanski підступний дарунок, що несе смерть), szukać wody w Wiśle (займатися непотрібною справою), frajer z Kulperkowa (людина з місцевості, де була божевільня), do Kołaczyc po wąsy (вирушити кудись без потреби), язик до Києва доведе (про язикату людину), уманський дурень (багато було у цьому містечку недалеких людей), ходити, як індик переяславський (про пихату людину), конотопська відьма (про злу жінку).

Цікавим є те, що фраземи з топонімним компонентом як в польській, так і в українській мові рідко функціонують з позитивною семою.

Пор. olimpijski spokój, ogień prometejski, Herkulesowa siła, олімпійський спокій, вогонь Прометея, геркулесова сила.

Слід зауважити також, що фраземи з топонімними компонентами можуть давати цікаву характеристику іншим народам, яка є стереотипною для носіїв мови.

Пор. holenderska śledź (бути малим, мізерним), wyglądać jak angielska śmierć (бути блідим, хворим).

Щодо фразеологізмів зі спільним топонімним компонентом в польській та українській мовах, ми не спостерігаємо розбіжностей у значенні.

Пор. przejść Rubikon – перейти Рубікон, iść do Kanoccy – іти в Каноссу, egipska niewola – єгипетська неволя, odkryć Amerykę – відкрити Америку, być w Rzymie i nie widzieć Papierza – бути в Римі та не бачити папи, pola elizejskie – єлисейські поля.

Отже, фразеологізми з топонімним компонентом як у польській, так і в українській мові не мають такого яскравого семантичного навантаження, як фраземи з антропонімним компонентом. У семантиці таких фразеологізмів сема «оцінка» негативна чи позитивна є на периферії значення, у той час як саме ця сема є ядерною у семантиці фразем з антропонімним компонентом. Подібна ситуація є цілком прогнозованою, адже людей завжди будуть цікавити життя та поведінка іншої людини, особливо привертає увагу «зло», що пов'язане з оточуючими нас людьми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Авксентьєв Л.* Сучасна українська мова. Фразеологія / Л. Авксентьєв. – Харків : Вища школа 1988. – 134 с.

2. *Баронин А.С.* Этническая психология / А.С. Баронин. – К. : Тандем, 2000. – 264 с.

3. *Вежбицкая А.* Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая. – М. : Русские словари, 1997. – 416 с.

4. *Виноградов В.* Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Избр. тр: Лексикология и лексикография / В. Виноградов. – М. : Наука 1977. – С. 140–161.

5. *Кононенко В.І.* Оцінка як етнолінгвістична категорія / В.І. Кононенко // Українознавчі студії. – 1999. – № 1. – С. 13–26.

6. *Космеда Т.А.* Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: Формування і розвиток категорії оцінки / Т.А. Космеда. – Львів : Вид-во Львівськ. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2000. – 350 с.

7. *Максименко С.* Загальна психологія / С. Максименко. – К. : МАУП, 2000. – 256 с.

8. *Потебня А.А.* Мысль и язык / А.А. Потебня // *Потебня А.А.* Слово и миф. – М. : Правда, 1989. – С. 17–200.

9. *Ужченко В., Авксентьєв Л.* Українська фразеологія / В. Ужченко, Л. Авксентьєв. – Харків : Основа 1990. – 167 с.

10. *Pajdzińska A.* Wartościowanie we frazeologii / A. Pajdzińska // Język a kultura. – Wrocław. – 1991. – S. 20–28.

11. *Tokarski R.* Słownictwo jako interpretacja świata / Encyklopedia kultury polskiej XX wieku / R. Tokarski. – Tom 2. – Współczesny język polski. – Wrocław, 1993. – S. 335–363.

12. *Білоноженко В.М.* Словник фразеологізмів української мови / В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк, В.В. Дятчук, Н.М. Неровня, Т.О. Федоренко. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.

13. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. В.Т. Бусел. – К. : Перун, 2002. – 1728 с.

14. *Skorupka S.* Słownik frazeologiczny języka polskiego: T. 1 / S. Skorupka. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1985. – 778 s.

15. *Skorupka S.* Słownik frazeologiczny języka polskiego: T. 2 / S. Skorupka. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1985. – 905 s.

16. Słownik języka polskiego / Pod red. M. Szymczaka. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. – T. 1. – 1103 s., T. 2. – 1087 s., T. 3. – 1103 s.